

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бєліков В. О.¹, Мезенцев К. В.¹, Мельник І. Г.²

¹*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

²*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в регіонах України протягом двох останніх десятиліть, суттєво відобразилися на регіональних і локальних системах розселення. Для розуміння цих процесів важливим є дослідження формування та розвитку поселенської мережі в історичній ретроспективі. У статті розглядаються історико-географічні особливості формування та розвитку поселенської мережі півночі Луганської області, виділено відповідні періоди та етапи. На прикладі Старобільського району – найбільшого центрального району Луганщини – розкрито особливості формування системи розселення, виникнення поселень протягом чотирьох століть. Виявлено спільні риси демографічної ситуації у поселеннях переважно аграрних північних районів Луганщини: негативна динаміка чисельності населення, статева асиметрія, деформована вікова структура населення, звужений режим відтворення населення, міграційний вплив та ін.

Ключові слова: населення; поселенська мережа; періодизація; Луганська область.

Вступ. Постановка проблеми. Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в регіонах України протягом двох останніх десятиліть, суттєво відобразилися на системах розселення – змінилися взаємозв'язки поселень, їх функції, сформувалися нові міграційні моделі, трансформувалися відносини «місто – сільська місцевість». Проте для розуміння цих процесів важливим є і дослідження формування та розвитку поселенської мережі в історичній ретроспективі.

Необхідність удосконалення адміністративно-територіального устрою держави, з одного боку, та подолання наслідків військово-геополітичного конфлікту на Сході України, з іншого, зумовлюють актуальність вивчення особливостей заселення, розвитку мережі населених пунктів території півночі Луганщини, просторова структура поселенської мережі якої фактично сформувалася у XVI – XX ст.

Аналіз найновіших досліджень і публікацій. Вивченню процесу формування та розвитку поселенської мережі півночі Луганської області присвячено незначну кількість суспільно-географічних досліджень. Ґрунтовні дослідження процесів формування поселенської мережі Луганської області з виділенням та виділив семи головних етапів проведені Д. Некриловим [8]. Окремі аспекти дослідження поселенської мережі Луганської області на прикладі сільського розселення проаналізовані А. Доценком [4]. Географічні дослідження сільського розселення Луганської області започатковані у 70-х роках XX ст. в працях О. Коржа [6], який виявив територіальні відмінності розвитку структури сільського розселення, розробив функціонально-ієрархічну класифікацію сільських поселень, обґрунтував формування систем сільського розселення в Луганському регіоні та розробив методика

економіко-географічної оцінки сільського розселення на прикладі Старобільської зони розселення. Г. Заваріка [5] визначила пріоритетні напрями трансформації сільського розселення та шляхи вирішення проблем удосконалення сільського розселення в Луганській області [4]. У колективній монографії, присвяченій питанням розселення населення у регіонах України (А. Доценко, В. Зінич, О. Великохатко, В. Танцюра, Т. Кравцова) охарактеризовано тенденції динаміки та зміни структури сільського розселення Луганської області протягом 1996-2005 рр. та представлено два варіанти прогнозу сільського розселення до 2015 року [4].

Мета і завдання статті. Метою статті є визначення та характеристика етапів формування і розвитку поселенської мережі північної частини Луганської області, що передбачає виконання таких дослідницьких завдань: обґрунтування періодизації становлення та розвитку поселенської мережі досліджуваної території; виділення часових меж головних етапів та виявлення визначальних рис кожного з них щодо формування поселенської мережі північних районів Луганської області. В якості прикладу (case study) обрано Старобільський район Луганської області.

Виклад основного матеріалу. На формування поселенської мережі і господарства аграрної півночі Луганської області, великий вплив мали історико-географічні фактори. Під останніми розуміємо такі події в історії краю, що знайшли відображення в особливостях формування мережі поселень, розселення населення, етнічному, демографічному, соціальному складі населення тощо.

Одним з найважливіших завдань, що виникають під час аналізу історико-географічного

матеріалу, є необхідність розробки періодизації, тобто виділення часових проміжків (періодів та етапів). Проведене дослідження дозволило встановити та схарактеризувати три основні періоди у розвитку поселенської мережі північних районів Луганської області, що знайшли відображення в різних літературних джерелах, а саме: *колонізаційний* (поєднує два етапи), *радянський* та *пострадянський (трансформаційний)*.

Початком історичного відліку значимих для сучасної півночі Луганщини подій вважаємо не період неоліту (VI – IV тисячоліття до н. е.), коли на її території, за висновками археологів, уже з'являються перші поселення, а значно пізніші історичні часи. Адже тільки з XVI ст., до того безлюдна та спустошена кримськими татарами територія (так зване Дике поле), починає активно заселятися і освоюватися поселенцями.

Перший етап колонізації визначений в хронологічних межах від другої половини XVI ст. і до кінця XVIII ст. Формування перших поселень пов'язане з освоєнням Дикого поля („нічийних” земель) біглими українськими та російськими селянами, козаками, з розширенням території Російської держави за рахунок порубіжних з Кримським ханством земель та необхідністю укріплення південно-західних кордонів. Цей етап характеризується формуванням нестійкої мережі осілих козацьких, службових та селянських поселень, територіально наближених до р. Айдар. Так, у XVII ст. з'являється слобода Стара-Біла (пізніше – Бельський „городок”, з 1797р. – місто Старобільське), Шульгин-городок (тепер – селище Шульгинка), села Лиман, Калмиківка Старобільського району. Серед поселень, появу яких історики пов'язують з XVIII ст., значаться села: Байдівка, Проїждже, Караяшник, Світле, Джемільне, Верхня Покровка, Нижньопокровка, Кам'янка, Єгорівка, Тарабани (Старобільський район). Більшість цих поселень розвивались як сільсько-господарські, хоч деякі виконували роль „сторож” – сторожових постів, що створювались на віддаленні від Білгородської лінії укріплень.

Соціальний склад заселенців був різноманітний – козаки, селяни та поміщики, служилий люд, пізніше – купецтво. Були й вищі чиновники російського трону, яким були подаровані землі (наприклад, князі Раєвські мали свої володіння в районі сучасного Старобільська) [7, с. 10]. Заселенці представляли Правобережну та Лівобережну Україну (Чернігівщину та Полтавщину), Курську, Тульську, Тамбовську, Орловську, Воронежську губернії тощо. „Через Приайдар'я проходили шляхи, якими спілкувались донські та запорозькі козаки, підтримували дружні стосунки” [7, с. 9].

Другий етап колонізаційного періоду тривав з кінця XVIII ст. до початку XX ст. У цей час теперішня північ Луганської області офіційно перебувала і розвивалася в складі Російської імперії. Важливе значення для розвитку краю мали адміністративно-територіальні перетворення: набуття слободою Стара-Біла статусу повітового міста (01.05.1797 р.), яке стало центром Старобільського повіту, спочатку в складі Слобідсько-Української губернії, з 1802 р. – у складі Воронежської, а з 1824 р. – у складі Харківської губернії. Серед інших подій, що прискорили розвиток території, відзначимо аграрну реформу 1861 р. (відміна кріпацтва), будівництво Південно-Східної залізниці Ростов-на-Дону – Воронеж (1872 р.) та гілки Лисичанськ – Куп'янськ (1895 р.). Остання пройшла західною частиною Старобільського повіту, до складу якого входили більшість районів півночі Луганської області.

Для даного періоду характерний приплив переселенців, які приваблювалися вільними землями. У соціальному складі населення виділяються такі групи як: селяни, ремісники, торговці, купецтво, промисловці. Швидко розросталася мережа поселень. Посилилася роль міст та селищ міського типу – Старобільськ, Біловодськ, Марківка, Новопсков, Троїцьке та ін. Місто Старобільськ, залишаючись слободою середньої величини (у 1842 р. – 1549 мешканців) [7, с. 38], тим не менш стало найбільшим за значенням адміністративним, господарським та культурним (духовним) центром однойменного повіту.

Радянський період. Довоєнний етап (1920 – 1941 рр.). Початок даного етапу характеризується проведенням низки адміністративно-територіальних змін, значимих для території сучасної аграрної півночі області. З 1920 р. по 1923 рр. Старобільський повіт входив до складу Донецької губернії. Після реформи 1923 р. замість повітів введено округи, то ж у межах колишнього повіту було утворено Старобільську округу в складі 14 районів – Старобільського, Смолянинівського, Новоайдарського, Олександрівського, Кам'янського, Мостівського, Новоастраханського, Марківського, Білолуцького, Осинівського, Євсугського, Стрільцівського, Біловодського та Білокуракинського (всі назви районів на сьогодні повністю співпадають з назвами їх адміністративних центрів). Такий склад округи зберігався до 1930 р. У 1925 р. Донецьку губернію було ліквідовано, і Старобільська округа перейшла у пряме республіканське правління. У 1930 р. округи скасовано, замість них утворено райони, які у 1933 р. увійшли до складу Сталінської області (Донецькою вона стала з 1961 р.), а з 1938 р. – до складу Луганської

області (яку було виділено зі складу Донецької).

На цьому етапі відбувалося подальше зростання чисельності населення північних районів області та розширення мережі поселень. Прискорена індустріалізація Донбасу та зростання міст потребували продовольства. Більшість районів півночі Луганщини розвивалися як продовольча база індустріального півдня. Колективізація (1930-1932 рр.) супроводжувалась примусовим тотальним укрупненням аграрних господарств, «розкуркулюванням», репресіями, голодом, що негативно вплинуло на розвиток краю.

У 1935 – 1936 рр. на північ Луганської області були переселені селяни з Бариського району Київської області, Ізяславського району Хмельницької, Новоград-Волинського, Волочеського, Володарсько-Волинського, Пулинського районів Житомирської області [3, с. 8]. У 1937-1938 роках німецькі переселенці зазнали сталінських репресій, а у вересні 1941 року всі німецькі сім'ї, що залишились, були переселені до Казахстану та на Урал. Отже, етнічний склад населення півночі Луганщини формувався за активної участі двох основних етносів – українського та, у меншій мірі, російського.

Після німецької окупації, яка тривала з 1942 по 1943 рр., почалося відродження промисловості, сільського господарства та соціальної сфери.

Післявоєнний етап (50-80 рр. ХХ ст.) характеризується остаточним формуванням системи розселення, поселенської мережі, етнічного, демографічного, соціального складу населення та господарської спеціалізації. Важливими подіями, що сприяли розвитку розгалужених зв'язків між поселеннями північної частини Луганщини, стали налагоджене автомобільне сполучення, створення нових переробних підприємств, або збільшення потужності вже існуючих (що суттєво збільшило радіус їх сировинних зон), будівництво газопроводу Ставрополь – Москва, що перетнув північ Луганщини, розширення мережі закладів соціальної сфери тощо. Разом з тим, помилки в аграрній політиці, зокрема, штучне укрупнення колгоспів та радгоспів, призвели до занепаду багатьох „неперспективних” сіл та хуторів. Значною мірою цьому сприяли і такі фактори, як прискорена індустріалізація південної частини області, посилення відмінностей між міськими та сільськими поселеннями в частині соціальних стандартів та, як наслідок, відтік молоді до міст півдня.

З розпадом СРСР та утворенням незалежної України починається новий – *пострадянський (трансформаційний) період* розвитку регіону. Зміна геополітичних реалій, умов господарювання,

реформи в сільському господарстві та інших галузях, зростання мобільності населення тощо – все це кардинально змінило соціально-економічну та демографічну ситуацію, вплинуло на систему розселення досліджуваної території.

Більшість крупніших поселень півночі Луганської області (здебільшого сільських) утворюють у своєму розташуванні смуги меридіонального напрямку уздовж річок Айдар, Біла, Деркул, Євсуг та залізниці. Для прикладу візьмемо один з центральних та найбільших районів півночі Луганщини – Старобільський, важливим полюсом тяжіння для численних сільських поселень якого слугує, крім річки Айдар і залізниці, – єдине місто Старобільськ (рис. 1). Саме у першому від нього кільці сільрад зафіксовані найбільші показники густоти населення. Існує залежність між людністю поселень та їх близькістю до районного центру. Для хуторів характерна периферійність положення.

Формування сучасної поселенської мережі Старобільського району (як і інших районів півночі Луганщини) має давні витоки і пов'язане з історією освоєння Дикого поля біглими українськими та російськими селянами, козаками, з розширенням території Російської держави за рахунок порубіжних з Кримським ханством земель та необхідністю укріплення південно-західних кордонів. До групи „найстаріших” сільських поселень Старобільщини, що виникли в XVII ст., належать Шульгинка, Лиман, Калмиківка (рис. 2). У XVIII ст. з'явилися ще 11 поселень – Байдівка, Проїждже, Караяшник, Світле, Джемільне, Верхня Покровка, Нижньопокровка, Кам'янка, Єгорівка, Тарабани. Найбільш інтенсивний розвиток поселенської мережі відбувався в наступних століттях. Серед наявних сільських поселень 22 сформувались в XIX ст. та ще 22 поселення – у XX ст. Приблизно у 30-х роках XX ст. мережа поселень Старобільського та інших північних районів Луганської області в основному сформувалась. У післявоєнні роки і до останнього часу кількість поселень залишалась незмінною, відбувались, головним чином, соціально-економічні та демографічні трансформації поселень [1, с. 153-154].

Урбанізаційні процеси та прискорена індустріалізація Луганщини супроводжувалась деградацією сільської поселенської мережі. У пострадянський період додатковим руйнівним фактором стала депопуляція. Унаслідок цього зменшилась людність поселень, збільшилась кількість малих сіл (хуторів), разом з тим, частка населення крупних поселень зросла (рис. 3, 4). На 01.01.2012 р. 59% сільського населення району мешкало саме в селищах людністю від 1000 до 5000 осіб, частка населення хуторів не перевищувала 3%.

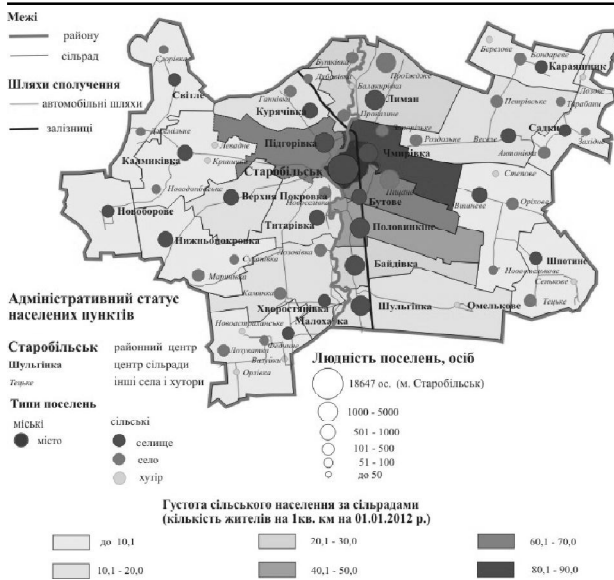

Рис. 1. Система розселення Старобільського району (дані станом на 01.01.2012 р.)

В цілому в структурі та динаміці населення, особливостях демографічних процесів, розвитку поселенської мережі Старобільського району є багато спільного з іншими аграрними (північними) районами Луганщини – негативна динаміка чисельності населення, статева асиметрія, деформована вікова структура населення, звужений режим відтворення населення, міграційний вплив населення, зменшення людності поселень та перерозподіл їх мешканців із малих до крупніших сільських поселень та районного центру тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В історичному розвитку Луганщини, зокрема її північної частини, виділено три періоди: колонізаційний (перший етап з другої половини XVI ст. і до кінця XVIII ст.; другий етап з кінця XVIII ст. до початку XX ст.), радянський (довоєнний і післявоєнний етапи) та пострадянський (трансформаційний). Визначальними рисами колонізаційного періоду є значний приплив переселенців на вільні землі, швидкий розвиток мережі поселень, посилення ролі міських поселень (Старобільськ, Біловодськ, Марківка, Новопсков, Троїцьке). Радянський період характеризується подальшим зростанням чисельності населення північних районів області та розширення мережі поселень. Істотним був вплив індустріалізації півдня регіону. На систему розселення регіону в пострадянський (трансформаційний) період вплинули зміна геополітичних реалій, умов господарювання, реформи в сільському господарстві та економіці в цілому, зростання мобільності населення тощо.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на оцінку впливу новітніх подій на поселенську мережу півночі Луганщини, зокрема, з точки зору

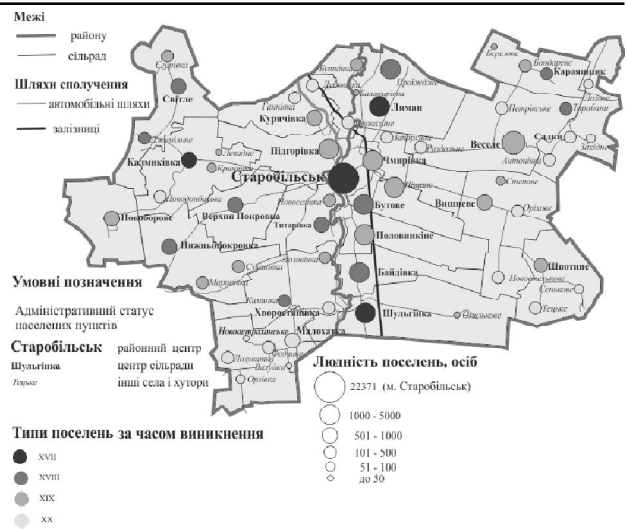

Рис. 2. Населені пункти Старобільського району за часом виникнення (побудовано за даними [2])

виникнення нової категорії населення – внутрішньо переміщених осіб («внутрішніх» біженців), введення нового прикордонного режиму, порушення зв'язків із сусідніми територіями тощо. Водночас важливим є аналіз змін територіальної ідентичності населення, пошук шляхів використання специфічного потенціалу території для розвитку туристично-краєзнавчої діяльності.

Література

- Беліков В. О. Типологія сільських поселень на прикладі Старобільського району Луганської області / В. О. Беліков // Науковий пошук молодих дослідників. - Луганськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2014. - №. - С. 152-157.
- Болгов В. В. Міста і села України. Луганщина : історико-краєзнавчі нариси / упорядник В. В. Болгов. - К. : Українська академія М65 геральдики, товарного знаку та логотипу, 2012. - 472 с.
- Державний архів Луганської області. Фонд № Р - 1186, опис № 1, № справи 79, 16 с.
- Доценко А. І. Сільське розселення в Луганській області : суспільно-географічний аспект / А. І. Доценко // Суспільно-, фізико-географічні та геоecологічні проблеми старопромислових районів : мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17 - 19 жовтня 2011 р., м. Луганськ) / відп. Ред. І. Г. Мельник. - Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2011. - С. 134 - 137.
- Заваріка Г. М. Суспільно-географічні аспекти трансформації сільського розселення у Луганській області / Г. М. Заваріка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. Географія і сучасність. - К., 2007. - Вип. 18. - С. 151 - 159.
- Корж О. В. До методики економіко-географічної оцінки

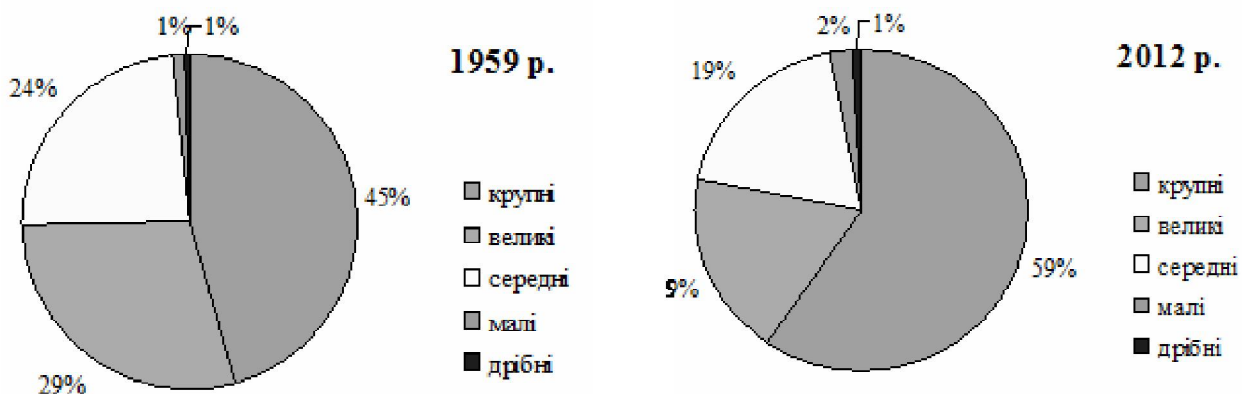

Рис. 3. Розподіл сільського населення Старобільського району по класах поселень, виділених за людністю станом на 1959 р. (перепис) та на 01.01.2012 р.

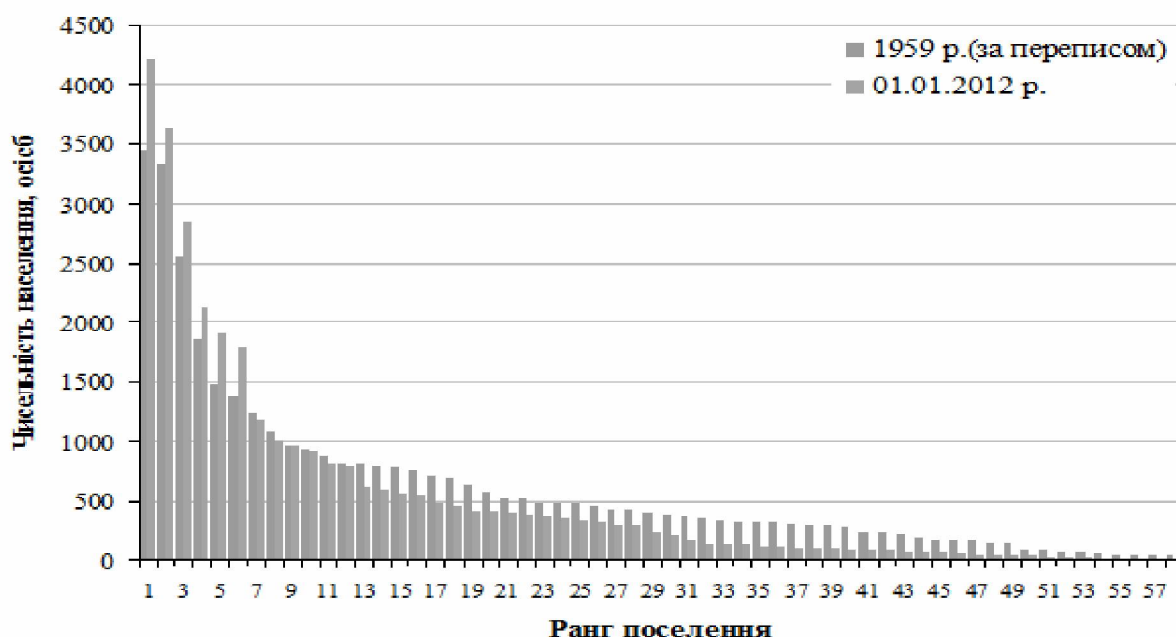

Рис. 4. Зміни людності сільських поселень Старобільського району – 2012 р. у порівнянні з 1959 р.

сільського розселення (на прикладі Старобільської сільськогосподарської зони Ворошиловградської області) / О. В. Корж // Економічна географія. - К., 1972. - С. 13.

7. Мірошніченко І.О. Старобельщина - жемчужна Приайдарья. - Луганськ. : ООО "Виртуальная реальность", 2011. - 252 с., ил.
8. Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. - Випуск 2 (14). С.41-45.

References

1. Belikov V. O. Typologiya sil'skykh poselen na prykladi Starobil'skogo raionu Luganskoi oblasti. [Typology of rural settlements on the example of Lugansk region]. Naukovyi poshuk molodykh doslidnykiv. Lugansk DZ: "LNU imeni T. Shevchenka. 2014. P. 152–157. [in Ukrainian]

2. Bologov V.V. Mista i sela Ukrainy. Luganshchyna: istoryko-krayesnavchi narysy. [Cities and villages of Ukraine. Luganshchyna: historical and ethnographical outlines.]. K.: Ukrainska akademiia M65 gerald'ky, tovarnoho znaku ta logotype. 2012. 472 p. [in Ukrainian]
3. Derzhavnyi arhiv Luganskoi oblasti [State archive of Lugansk region]. Fond № P– 1186, opys № 1, № spravy 79, 16 p. [in Ukrainian]
4. Dotzenko A.I. Sil'ske rozselennia v Luganskii oblasti: suspilno-geohrafichnyi aspekt. [The distribution of rural settlements in Lugansk region: social and geographical aspect]. Sypil'no-, fizyko-geografichni ta geoekologichni problemy staropromyslovykh raioniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 75-richiu utvorennia kafedry geografii Luganskogo natsional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka (17-19 shovtnia 2011r., m. Lugansk). Lugansk: Vyd-vo DZ "LNU imeni T. Shevchenka, 2011. P. 134– 137. [in Ukrainian]
5. Zavarika G.M. Sypilno-geografichni aspekty transformatsii sil'skogo rozselennia Luganskoi oblasti [Social

- and geographical aspects of transformation of rural distribution in the Lugansk region]. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M.P. Dragomanova. Ser. Geografiia i suchasnist'*. K., 2007. Vyp. 18. – P. 151 – 159. [in Ukrainian]
6. Korzh O.V. Do metodyky ekomiko-geohrafichnoii otsinky sil'skogo rozselennia (na prykladi Starobil'skii sil'sko-gospodarskoi zony Voroshylovgradskoi oblasti). [About the methodics of economic and geographical assessment of rural distribution (on the example of Starobil'sk agricultural zone Voroshylovgrad region)]. *Ekonomicha geografiia*. K., 1972. – P. 13. [in Ukrainian]
7. Miroshnychenko I.O. Starobel'shchyna – zhemchuzhna Pryaidaria. [The region of Starobel'sk – the pearl of Pryaidaria]. Luhansk. : ООО „Vyrtualnaia realnost'”. 2011. – 252 p. [in Ukrainian]
8. Nekrylov D. Etapy formuvannia poselenskoii merezhi Luhanskoi oblasti // [The stages of formation of the settlement network of Lugansk region]. *Istoriia ukrainskoi geohrafii: Vseukrainskyi naukovo-teoretychnyi chasopys*. - Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2006. - Vypusk 2 (14). P.41-45. [in Ukrainian].

Беликов В. А., Мезенцев К. В., Мельник И. Г. Формирование и развитие поселенческой сети северной части Луганской области. Социально-экономические трансформации, происходящие в регионах Украины в течение двух последних десятилетий, существенно отразились на региональных и локальных системах расселения. Для понимания этих процессов важным является исследование формирования и развития поселенческой сети в исторической ретроспективе. В статье рассматриваются историко-географические особенности формирования и развития поселенческой сети в северной части Луганской области, выделены соответствующие периоды и этапы. На примере Старобельского района – самого большого центрального района Луганщины – раскрыты особенности формирования системы расселения, возникновения поселений в течение четырех веков. Выявлены общие черты демографической ситуации в поселениях преимущественно аграрных северных районов Луганщины: отрицательная динамика численности населения, половая асимметрия, деформированная возрастная структура населения, суженный режим воспроизводства населения, миграционный отток и др.

Ключевые слова: население; поселенческая сеть; периодизация; Луганская область.

Bielikov V., Mezentsev K., Melnyk I. Formation and development of settlements network of the northern part of Luhansk region. Socio-economic transformation taking place in the regions of Ukraine in the past two decades had significant impact on regional and local systems of settlements. To understand these processes it's important to investigate the formation and development of the settlement network in historical perspective. The article examines historical-geographical features of the formation and development of settlement network in the northern part of the Luhansk region, identifies respective periods and stages. Specific aspects of settlement system formation, settlements emerging for four centuries are highlighted on the example of Starobil'sk district – the largest central district in Luhansk region. The common features of the demographic situation in settlements of the mostly agrarian northern districts of Luhansk region are revealed, in particular: negative dynamics of population, gender asymmetry, deformed age structure, narrowed type of reproduction of the population, out-migration, and others.

Key words: population; settlement network; periodization; Luhansk region.